

ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ
міжнародної наукової інтернет-конференції

21 лютого 2020 року

м. Переяслав

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДВНЗ «ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Збірник наукових статей
міжнародної наукової інтернет-конференції

«Наша Місія – Світ Рівних Прав і Рівних Можливостей»

21 лютого 2020 р.
м. Переяслав

УДК 159.9:[37.091.12: 005. 745
А 43

Рецензенти:
В. В. Волошина, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри теоретичної та консультативної психології факультету психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
Ю. М. Кашпур, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології факультету психології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(протокол № 8 від 26.05.2020 року)

Практична психологія в інклюзивному середовищі: Збірник наукових статей Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Переяслав, 21 лютого 2020 року) / За заг. ред. В. А. Вінс – Переяслав: Видавець Я. М. Домбровська., 2020. – 180 с.

У збірнику наукових статей «Практична психологія в інклюзивному середовищі» окреслено найбільш актуальні питання психолого-педагогічних аспектів впровадження інклюзії у суспільний простір. Презентовано актуальні дослідження провідних науковців і практиків, а також молодих дослідників-студентів щодо навчально-методичних та соціально-психологічних аспектів впровадження інклюзивного навчання; сучасних технологій навчання та підтримки дітей з особливими освітніми потребами; особливостей системи психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами та їх сімей; функцій і завдань менеджменту інклюзивного середовища в освіті; підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти до впровадження інклюзивної освіти; європейського досвіду упровадження інтегрованого навчання та перспективи його використання в Новій українській школі. Матеріали учасників конференції адресуються тим, хто здійснює імплементацію концепції інклюзивної освіти, фахівцям психолого-педагогічної, соціальної галузей, студентам, аспірантам, усім тим, хто цікавиться сучасним станом впровадження інклюзії.

© ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
© Кафедра менеджменту освіти і практичної психології

ЗМІСТ

Афузова Ганна, Барабальчук Даніїл
Психологічний супровід сімей, які виховують соматично ослаблену дитину... 7

Афузова Ганна, Бігун Анастасія
Психологічна допомога при психосоматичних розладах у дітей... 12

Афузова Ганна, Вакуленко Юлія
Сенсорна інтеграція у роботі психолога інклюзивного закладу освіти... 18

Бєлякова Світлана
Психолого-педагогічні особливості мовленнєвого розвитку близнюків дошкільного та молодшого шкільного віку... 22

Бочаріна Наталія
Психологічний супровід дітей з проявами аутичного спектру... 28

Бочаріна Наталія, Давидова Оксана
Профілактика прояву девіацій у дітей підліткового віку... 34

Бочаріна Наталія, Кулікова Катерина
Чинники та превентивні заходи суїцидальної поведінки підлітків... 38

Довгопола Катерина
Етапи реалізації технології раннього втручання у роботі з дітьми з порушеннями зору... 45

Драєвська Світлана
Психологічний супровід батьків дітей з тяжкими порушеннями психофізичного розвитку в умовах спеціального освітнього заладу... 49

Ілляшенко Тамара, Жук Тамара
Типологічні особливості ставлення батьків до дитини з особливими освітніми потребами... 54

Кобзєва І., Переворська О.
До проблеми гендерного виховання дітей дошкільного віку з особливими потребами... 59

Кобильченко Вадим
Педагогічна підтримка як складова психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами... 65

Ковтун Оксана, Лялька Тетяна
Використання інтерактивних технологій навчання у підготовці майбутніх вчителів початкової школи в умовах формування інклюзивного середовища... 70

Кравченко Оксана
Соціально-психологічна реабілітація студентської молоді, яка опинилася у складних життєвих обставинах, засобами інклюзивного туризму……………………………………………………………………………. 75

Кротенко Валентина, Куцова Маргарита
Особливості стилів сімейного виховання підлітків з ДЦП……………….. 81

Кротенко Валентина Савош Іванна,
Особливості невротичних розладів у підлітків……………………………............ 86

Кротенко Валентина, Цимбалюк Анастасія
Особливості розвитку пам'яті у дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня…………………………….. 92

Кузьменко Тетяна
Створення інклюзивного освітнього простору закладу вищої освіти як основа емоційної стабільності учасників навчально-виховного процесу 97

Ляшко Альона, Салюк Марина
Використання методів арт-терапії у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами……………………………………………………………….. 102

Найдьонова Ганна, Зацепіна Таїсія
Родина, яка має дитину з порушеннями у психофізичному розвитку,як об'єкт психокорекційної роботи…………………………………………………… 106

Олійник Валентина
Науково-методичні аспекти інклюзивного навчання: сучасне осмислення…………………………………………………………………………….. 111

Омельченко Ірина
Принципи дослідження комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку…………………………………................... 114

Рябченко Наталія, Свидрань Микола
Впровадження елементів козацької педагогіки в освітній процес старших школярів із синдромом Дауна………………………………………….. 120

Суятінова Катерина
Робота вихователя-тьютора з обдарованими дітьми передшкільного віку……………………………………………………………………………………….. 124

Усатенко Ганна
Альтернативна комунікація як інструмент формування групової згуртованості в інклюзивних середовищах……………………………………… 129

Харченко Надія , Нижник Наталія
Становлення та основні ідеї гуманістичної психології ……………………….. 131

Chornomord Yevheniia
Stages of formation of inclusive education of preschoolers in Ukraine……... 136

Чупріна Катерина
Команда психолого-педагогічного супроводу студентів з інвалідністю в умовах зво: до питання створення та функціонування……………………. 143

Ткачук Таїсія
Особливості корекції затримок психічного розвитку дітей..... 145
Ткачук Таїсія, Маслакова Наталія
Сім'я як чинник формування особистості дитини..... 151
Ткачук Таїсія, Павлюк Наталія
Синдром професійного вигорання як проблема сучасної психологічної науки..... 156
Ткачук Таїсія, Печкурова Ірина
Синдром емоційного вигорання педагогів..... 162
Ткачук Таїсія, Талабіра Світлана
Особливості взаємовідносин в підлітковому віці..... 166
Уварова Світлана
Формування професійної стресостійкості майбутніх вчителів початкової школи як умова успішного впровадження інклюзивної освіти..... 172
Шульгіна Лілія
Деякі аспекти професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до інтеграції дітей з інвалідністю в соціум..... 177

- проведення консультативної роботи з батьками студентів з ООП;
- проведення інформаційно-просвітницької роботи у закладі вищої освіти серед науково-педагогічних працівників та студентів з метою недопущення дискримінації та порушення прав студента, формування дружнього та неупередженого ставлення до студентів з ООП.

Висновки. Команда психолого-педагогічного супроводу студентів з інвалідністю являє собою дієву мікромодель співпраці між науково-педагогічними працівниками, батьками, реабілітологами, психологом та дозволяє в повній мірі задовільнити всі потреби, які виникають у студента з інвалідністю під час його навчання, допомагає адаптуватися в новому навчальному середовищі, проявити себе як особистість.

Література

1. Безлюдний О. І., Кравченко О. О., Войтовська А. І., Навчально-реабілітаційний та соціально-виховний супровід студентів з обмеженнями життєдіяльності. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5681
2. Методичні рекомендації щодо навчання осіб з особливими освітніми потребами в закладах освіти URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne-navchannya/2019/08/07/rekomendatsiiorganizatsiya-navchannyaoop.pdf
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-п

УДК: 159.922.7:37.015

Таїсія Ткачук
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»,
доктор психол.н., професор
професор кафедри менеджменту освіти і практичної психології

ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ ЗАТРИМОК ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ

У статті висвітлено проблему особливостей корекції затримок психічного розвитку дітей. Зазначається, що затримка психічного розвитку (ЗПР) дітей характеризується уповільненим темпом дозрівання емоційно-вольової сфери та інтелектуальною недостатністю. Остання проявляється у тому, що інтелектуальні здібності дитини не відповідають її хронологічному віку. Наголошується, що труднощі навчання дітей із ЗПР на самому початку шкільного навчання не є результатом лінощів або недбайливості: вони мають об'єктивні, досить серйозні причини, які за умови надання комплексної допомоги батьків, психологів та педагогів можуть бути успішно подолані.

Ключові слова: *затримка психічного розвитку, емоційно-вольова сфера, психічні функції, інтелектуальна недостатність, мисленеві дії та операції, ігрова діяльність.*

Актуальність дослідження. За останні три роки відмічається тривожна тенденція зростання кількості дітей з відхиленнями фізичного та психічного здоров'я, які зумовлюються біологічними, екологічними, соціально-психологічними та іншими чинниками, а також їх поєднанням. Значну частину серед цих дітей займають діти із затримками психічного розвитку (ЗПР), яких на фоні загального погіршення дитячого здоров'я стає дедалі більше. Великою мірою також це зумовлено і зростанням кількості соціально-неблагонадійних сімей, труднощі адаптації до шкільного навантаження, важкі соматичні захворювання (багато численні пневмонії, ангіни та ін.), що мають місце вже в перші роки життя. Отже, налагодження системи допомоги дітям із затримкою психічного розвитку набуває важливого суспільного значення.

Мета статті полягає у теоретичному вивченні особливостей корекції затримок психічного розвитку дітей.

Затримка психічного розвитку у дітей (ЗПР) – повільний темп вдосконалення деяких психічних функцій: мислення, емоційно-вольової сфери, уваги, пам’яті, який відстає від загальноприйнятих норм для конкретного віку. Затримка психічного розвитку дітей характеризується уповільненим темпом дозрівання емоційно-вольової сфери та інтелектуальною недостатністю. Остання проявляється у тому, що інтелектуальні здібності дитини не відповідають її хронологічному віку.

Умови успішної корекції психічного розвитку дітей із ЗПР. Вивчення психологічних особливостей дітей із затримкою психічного розвитку та досвід педагогічної роботи з ними переконують в тому, що успіхи їх навчання, становлення особистості і входження в суспільне життя повноцінними громадянами великою мірою залежить від вчасно розпочатої і правильно побудованої корекційної роботи з ними.

Найпершою умовою успішності корекційної роботи з дітьми є ранній її початок. Ознаки відставання дитини в психічному розвитку можна помітити вже на першому році життя і чим старшою стає дитина, тим вони стають помітнішими. Це насамперед затримка в становленні деяких фізичних функцій, які в ранньому віці тісно пов’язані із психічними: сидіння, стояння, початок ходіння. Особливо показовим є запізнілий розвиток мовлення: пізня поява перших слів, повільний приріст словника, тривала відсутність фрази. Уважне спостереження могло б відмітити і недостатню активність дитини, невміння гратися з різними предметами, досліджувати їх властивості, а далі і невміння налагодити спілкування з ровесниками в колективній грі, недопитливість. На жаль, переважна більшість батьків недостатньо обізнані з питаннями психічного розвитку дітей, особливо з відхиленнями в розвитку. Зазначимо також, що діти із затримкою психічного розвитку найчастіше виховуються в неблагополучних сім’ях або й не мають сім’ї, і це виступає додатковим негативним фактором формування їх психіки [4].

Важливою ланкою педагогічно обгрунтованої і цілеспрямованої корекційної роботи з дітьми є дошкільний дитячий заклад. Проте, труднощі, які перешкоджають впровадженню спеціального навчання дітей у школі, ще більшою мірою негативно відбиваються на впровадженні корекції вад розвитку вихованців дошкільних дитячих закладів. Сьогодні подекуди створюються спеціальні корекційні групи в дитячих садках, але вони і кількісно і якісно і за методичною оснащеністю відстають від спеціальних класів при загальноосвітніх масових школах.. Отже, період раннього та дошкільного дитинства здебільшого буває втраченим для корекції, яка в цей час могла б бути найбільш продуктивною, і діти приходять до школи вже із значною педагогічною занедбаністю. Вона поглиблює прояви затримки психічного розвитку, а іноді виступає, як відомо, і головним її чинником. Внаслідок цього корекційна робота з дітьми в школі завжди пов'язана із поверненням до тих аспектів їх розвитку, які звичайно формуються в більш ранні вікові періоди, але з відомих уже причин не були сформовані. Ще однією умовою успішної корекції психічного розвитку дитини, тісно пов'язаною з першою, є комплексний підхід до її здійснення. Працюючи над усуненням певної вади в інтелектуальній діяльності учня, необхідно усвідомлювати тісний взаємозв'язок та взаємозалежність між окремими психічними функціями. Практично ми не можемо розділити розвиток сприймання, мислення, пам'яті та інших функцій, спочатку зайнявшись однією, а потім іншою. Чим би ми не займалися з дитиною, ми розвиваємо її психіку в цілому, бо, сприймаючи річ, дитина тут же запам'ятовує її зовнішній вигляд, назву, свої дії з нею, осмислює її належність до певної групи вже відомих предметів. Водночас дуже важливо в тому чи іншому недоліку розвитку дитини розрізняти причини, що його зумовлюють, та наслідки, які лежать на поверхні явища та першими привертають увагу педагога [2].

Недостатнє врахування цієї обставини часто буває причиною невдач у намірах педагогів і батьків виправити у дитини певний недолік психіки, який, на перший погляд, перешкоджає їй успішно навчатися. Так, звертаючись за консультацією до психолога, вони звичайно скаржаться на погану пам'ять учня, бо він не може вивчити вірш, а вивчивши його ціною великих зусиль, швидко забуває, не пам'ятає правил, не запам'ятовує назв нових предметів, рослин, тварин, не може повторити умови задачі. Справді, на перший погляд в усьому винна пам'ять. Але даремно б ми займалися тренуванням запам'ятовування, бо воно само залежить від багатьох причин, передусім – від розуміння змісту того, що треба запам'ятати. Якщо ж розуміння недостатнє, то можливе тільки механічне запам'ятовування, а воно може бути продуктивним там, де матеріал треба осмислити. Отже, в труднощах запам'ятовування швидше винні недоліки не пам'яті, а мислення. Мислення ж, у свою чергу, проходить довгий шлях розвитку, починаючись із наочно-дійового, тобто з оперування властивостями предметів, які безпосередньо сприймаються і з якими виконуються певні дії. Фактично цей період в розвитку мислення діти проходять в перші роки життя. Практично діючи з різними предметами, вони нагромаджують величезний

досвід пізнання їх властивостей: форми, розміру, кольору, матеріалу, з якого вони зроблені, маси, функціонального призначення і багато іншого. Головне ж – вони навчаються виконувати мисленеві дії та операції: аналіз ознак предметів, порівняння їх за цими ознаками та об'єднання в групи.

Пізніше стає можливим виконувати всі ці дії не з конкретними предметами, а з відтвореними в уяві образами відомих предметів. Так відбувається перехід до вищої форми мислення – наочно-образного. Далі завдяки мовленню стає можливим абстрагування від конкретних предметів чи їх образів та на основі їх певних суттєвих ознак утворювати поняття. Оперування поняттями є перехід до словесно-логічного або понятійного мислення [7].

Як бачимо, увесь довгий ланцюг формування вищих психічних функцій: уяви, мовлення, понятійного мислення бере свій початок у чуттєвому пізнанні світу. Воно на все життя залишається основою побудови складної споруди, якою є людська психіка. У дітей із затримкою психічного розвитку ця основа слабка. Через це така важлива роль протягом усього шкільного навчання відводиться збагаченню знань та уявлень дітей про навколишній світ, осмисленню і систематизації цих знань і навичок, які діти засвоюють за нормального розвитку ще в дошкільному віці в дитячому садку чи спілкуючись із дорослими в повсякденному житті. При цьому важливо, щоб дитина активно діяла з предметами: спостерігала їх ознаки, порівнювала, знаходила спільне і відмінне за цими ознаками [1].

Отже, мірою оволодіння учнем мисленевою діяльністю, мовленням, засвоєння знань відбувається більш осмислено й систематизовано. В результаті і функція пам'яті, запам'ятовування і відтворення стає більш продуктивною.

Дуже важливою умовою успішної корекції психічного розвитку дітей із затримкою психічного розвитку є добір і поєднання відповідних видів діяльності в навчальному процесі та організації дозвілля.

Відомо, що психічний розвиток дитини відбувається в діяльності. Кожному віковому періоду в її житті відповідає певний вид діяльності. Так, в дошкільному віці психічний розвиток дитини стимулюється грою. На зміну їй в шкільному віці приходить навчання. Воно стає провідною діяльністю школяра і завдяки йому відбувається подальший розвиток пізнавальних функцій і особистості дитини в цілому.

Затримка психічного розвитку виявляється і в порушенні розвитку видів діяльності, властивих певним віковим періодам. Одним з показників неготовності до шкільного навчання дітей з цією вадою є те, що основною формою діяльності залишається ігрова, тимчасом як у їх ровесників із нормальним розвитком вона вже поступилася місцем навчальній.

Щоб діти із затримкою психічного розвитку стали повноцінними учнями, їм треба ще пройти певний період формування навчальної діяльності. На початку ж навчання в цих дітей продуктивнішою є гра, тому в цей час вона широко використовується в навчально-виховному процесі [6].

Ігрова діяльність, на відміну від навчальної, має для дитини безпосередню

привабливість, захоплює її самим процесом. Дитина грає не тому, що це потрібно для чогось, а через те, що їй просто цікаво. Під час гри вона багато чого навчається і активно розвивається, але із значно меншою затратою вольових зусиль, бо і зосередження уваги, і запам'ятовування, і розв'язання різних мисленевих задач у неї відбувається мимовільно. Навчальна ж діяльність потребує свідомої постановки мети, опосередковано мотивованої, а тому і більш абстрактної для дитини: засвоїти навчальний матеріал, бути хорошим учнем. Це передбачає готовність дитини підпорядковувати свої безпосередні бажання вимогам, які ставляться перед учнем. Тому й говорять, що навчальна діяльність порівняно з ігровою вимагає вищого психічного розвитку, насамперед, емоційно-вольових якостей, завдяки яким дитина може зробити над собою зусилля, виконуючи поставлене перед нею завдання. Ці якості виникають і розвиваються спочатку у процесі гри, в яку вводяться елементи, що характеризують навчання: постановка віддаленої мети, дотримання правил, розвиток мотивів діяльності, пов'язаних з позицією учня.

Зрозуміло, що навчання в школі може будуватися тільки на ігровій діяльності дитини. Хоча ця діяльність легша і продуктивніша спочатку, але для подальшого розвитку дітей необхідно формувати і більш складні види діяльності. З огляду на це залучення учнів до виконання суто навчальних завдань починається з перших днів перебування їх у школі. Воно бере початок з вироблення в учнів здатності виконувати певні правила поведінки на уроці, зосереджувати увагу на вимогах педагога, або, як кажуть вчителі, чути педагога. Це відповідальний період у виробленні в дитини позиції учня. Труднощі на цьому шляху пов'язані з недорозвиненістю у дітей із затримкою психічного розвитку саморегуляції, тобто здатності свідомо керувати своєю діяльністю: усвідомлювати поставлену мету та виконувати ряд послідовних дій для її досягнення. Через труднощі виконання навчальних завдань дітьми вони спочатку повинні бути простими, короткими, а перехід від однієї дії до іншої передбачати допомогу педагога [5].

Важливою умовою успішної корекції розвитку дитини є підтримання її активності та інтересу до виконуваної справи. Збуджує інтерес тільки те завдання, яке дитина може свідомо і успішно виконати. Водночас воно не повинно бути надто легким, таким, що не потребує жодних зусиль. Поступове нарощування складності завдань тренує інтелектуальні і вольові здібності дитини.

Для подолання пасивності дітей із затримкою психічного розвитку, яка становить таку серйозну перешкоду в корекційній роботі з ними, виняткове значення має позитивна оцінка їх діяльності.

Слід мати на увазі, що пасивність цих дітей часто зумовлюється не тільки об'єктивною складністю для них певного завдання, а й невпевненістю у власних силах. Відстаючи в розвитку від своїх ровесників, вони вже встигли закріпити негативний досвід невдач, бо завжди були серед невмілих, гірших і в групі дитячого садка, і в масовій школі, де більшість починала навчатися. Кожен, кому доводилося працювати з таким дітьми, не раз переконувався, як

під впливом доброзичливого ставлення, похвали, часом перебільшеної, дитина ставала вправнішою, кмітливішою і справді поліпшувала результати виконуваної роботи. Тому яким би маленьким не був успіх учня, він не повинен пройти непоміченим. Цим самим підтримується і розвивається в дитини впевненість, повага до себе, яку вона будь-що захоче зберегти і намагатиметься утриматися на рівні зростаючих вимог до неї [3].

Висновки. Отже, корекція затримки психічного розвитку дітей потребує тривалої і систематичної роботи, яка охоплює всі види їх діяльності як в школі, так і поза школою. Через це дуже важливо, щоб корекційним завданням був підпорядкований не тільки урок, а й робота в групі продовженого дня, організація дозвілля дитини в школі та вдома, де знайдуть корисне застосування різні розвиваючі ігри, відповідна до віку і можливостей дитини праця. Однак основним коригуючим чинником у розвитку школяра із затримкою психічного розвитку є навчальний процес з відповідним до їх розвитку темпом засвоєння матеріалу, методів його викладу та тривалості навчання, високою індивідуалізацією педагогічної роботи з кожним учнем. Усе це може забезпечити спеціальна школа.

Практика показує, що діти з затримкою психічного розвитку цілком можуть стати учнями звичайної загальноосвітньої школи, а не спеціальної корекційної. Труднощі навчання таких дітей на самому початку шкільного навчання зовсім не результат лінощів або недбайливості: вони мають об'єктивні, досить серйозні причини, які повинні бути разом і успішно подолані. Таким дітям повинна бути надана комплексна допомога батьків, психологів, педагогів. Вона включає в себе: індивідуальний підхід до кожної дитини, заняття з психологом і сурдопедагогом (який займається проблемами навчання дітей), в окремих випадках – медикаментозну терапію.

Література

1. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития /Г.П.Бертынь, З.М. Дунаева, К.С. Лебединская и др. / Под ред. К.С.Лебединской. – М.: Педагогика, 1982. – 127 с.

2. Коррекционная педагогика. Основы обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии: Учебное пособие /Под ред. Б.П. Пузанова. – М.: AcademiA, 1999. – 157 с.

3. Орлова Л.В. Интеллектуально пассивные учащиеся // Вопросы психологии. – 1991. - № 6. – С. 15 – 22.

4. Егорова Т.В. Особенности памяти и мышления младших школьников отстающих в развитии. - М.: Просвещение, 1973. - 152 с.

5. Власова Т.А., Певзнер М.С. О детях с отклонением в развитии. - М. Просвещение, 1973. - 206 с.

6. Вісковатова Т.П. Проблема генезису, діагностики і психолого-педагогічної корекції затримки психічного розвитку у дітей: Автореф. дис…доктора психол.наук: 13.00.08 / АПН Украини Ін-т дефектології. – К., 1997. – 37 с.

7. Затримка психічного розвитку у дітей. Методичні рекомендації / Укл. Т.Д. Ілляшенко, М.В. Рождественська. - К., 1992. - 96 с.